

"Vår-"exkursion 14 april 2023 i Uppsala

Före detta vattenverket Pumphuset i Uppsala är numera dels museum, dels en mycket väl pedagogiskt upplagd orientering om Uppsalas vatten och avlopp. *Carina* och *Stina* från Uppsala Vatten och Avlopp berättade om hur grundvattnet bereds till dricksvatten i Uppsalas två vattenverk. Dessa tar av säkerhetsskäl numera inte emot besökare. Vattnet bereds bland annat med aktivt kol. Regenereringen (dyr) sker i Tyskland. Man gör även försök där vattnet trycks genom nanofilter (ytterst finporiga filter) för att minska förekomsten av PFAS (brandsläckningämnen). Försök gör även för avloppsvatten. Man vänder sig till del till skolungdom i alla åldrar. Särskilt vad beträffar avfallet. Även gamla ~~ku~~ hydrologer och likstämiga kunde lära sig ett och annat. I museidelen visades bland annat hur pumpningen till nätet en gång kunde drivas med vatten från intilliggande Islandsfallet i Fyrisån, alternativt med ångmaskin och senare med el.

Eva Wendelin visade hur väl och hur lättillgängligt SGU's material redovisas på nätet. Intressant var att se åsens Uppsaladel sträcka sig längs östra kanten av en mycket djup förkastning. Upp till omkring 140 meters djup hade uppmätts något öster om åsen. Bland annat i en dalgång från åsformationen, har undersökningar också visat betydande sträckor med mycket rösat berg under isälvmaterialet och med till väsentliga delar stor porositet i paritet eller större än åsmaterialet. Med 3D-skrivare är det numera möjligt att göra instruktiva modeller av jordlagerföljderna. Faran är dock att man får en tendens att tolka modellerna för exakt. De bygger dock på punktvisa observationer.

Genom tillmötesgående från *Carina* och *Stina* hade vi möjlighet att fika i Pumphuset. *Ann-Marie Nilsson* vår brunnsmusiker är även forskare med koppling till så kallade officier (tidegärder, hymner) från 1200- och 1300-hundratalet. Genom en inspelning (dock nutida) fick vi höra delar av en tidegård riktad till Erik den Helige (mycket vackert) samt vad ett officium är.

Anders Hult tog oss med på promenad till före detta Upsala Vattenkuranstalt (Slottskällan) där man främst under senare delen av 1800-talet kurerade sig genom bad ifrån det 6 – 7-gradiga källvattnet. Sjukjournalerna visar att kuren i hög grad syntes hjälpa.

Promenaden passerade vidare före detta Kungliga Akademiens Laboratorium Chemicum där bland andra *Tobern Bergman* varit verksam. Han är känd genom sin mycket praktiskt upplagda lärobok (1775) i konsten att själv ("äfven fruntimmer") kunna tillverka artificiella mineralvatten.

Sankt Eriks källa är förfallen. Märkligt med tanke på dess tidigare starka betydelse med koppling till Sveriges nationalhelgon. Källan har fått sitt namn genom den legend som har koppling till platsen för Eriks död i krig mot den danske prinsen *Magnus Henriksen*. Eriks ben (i en kista i Domkyrkan) undersöktes för en del år sedan. Det visade sig att halskotan var avhuggen, skelettet hade även andra skador, allt i enlighet med legenden. Fienden hade "vanvördeliga afhuggit hans värdiga hufvud...". Delar av skelettet saknades. Tagna som relikier?

Källan har även utgjort vattentäkt för Pumphuset. Eriksleden (en vandringsled) passerar alldeles ovan men inte till källan. Av förståeliga skäl utgör dess skick inte någon anhalt. Anders har förgäves (hittills) gjort försök att väcka en del av de som bör vara ansvariga och även ha intresse av källans underhåll och skötsel. Dessa är flera: Upplands museum, Kyrkan, Turismen, Uppsala Vatten och Avlopp.

Källans läge invid ovdelen forsacken på Kvarnfallet och alldeles vid åssidan väcker nyfikenheten på de hydrogeologiska förhållandena på platsen. Lokalt höga bergnivåer och förändringar i jordlagren? Slottskällan vid Islandsfallet har nästan identiskt läge i förhållande till Fyrisån. Det är sällan som det finns undersökningar lokalt kring en källa. Genom alla de borrhningar som utförts i och vid åsen kanske det finns några även intill Eriks källa och Slottskällan. Frågan lämnades öppen då Eva inte hade möjlighet att vara med och ta upp denna del av programmet. Hon ombeds att vid tillfälle låta oss få veta mer om de eventuella kunskaperna kring de lokala förhållandena vid källorna.

Anders Hult

En källa (lat. *fons*) rann upp på den plats där hans blod först blev utgjutet; den finns än i dag kvar som vittnesbörd om hans martyrdöd: "*in loco, ubi sanguinis eius primum effusus est, fons scaturiens erupit; qui usque hodie in testimonium martyrii eius manet*". Citatet är det enda omnämnandet av Sankt Eriks källa i Uppsala i den kyrkliga ceremoni som präster och klosterfolk i det medeltida katolska Sverige sjöng varje år vid Ersmässan den 18 maj från 1200-talet och framåt. Någon rinnande källa har vi svårt att se där på vår rundvandring mellan Uppsalas källor, och huruvida den rann upp just då kan vi ifrågasätta.

Erik Jedvardsson ska ha blivit kung över åtminstone en stor del av nuvarande Sverige omkring år 1156. Ett härtåg till Finland har satts i samband med honom, och han ska ha dräpts av Magnus, en dansk tronpretendent, efter en mässa i Uppsala. Legenden hävdar att det tilldrog sig på Kristi himmelfärdsdag år 1160, men datum har ifrågasatts på goda grunder. Samtida historiska källor saknas nästan helt om denne Erik som blev domkyrkans och så småningom hela Sveriges skyddshelgon. Konungakronikan i Äldre Västgötalagen uppger att han var Sveriges tolfte kristne kung, men andra skrivna källor finns inte, förutom helgonlegenden som tillkom i slutet av 1200-talet, vid samma tid som projektet att samla in berättelser om Eriks underverk, mirakler, genomfördes. Erik blev dock inte helgonförklarad av påven, det behövdes inte vid denna tid.

Ett etablerat helgon kunde få nydiktade sånger för ett så kallat *officium* (också kallat helgonofficium eller hystoria) att sjungas vid olika tillfällen under helgonets festdag: vesper (aftonsång), matutin, laudes (ottesång) m.fl. var så kallade tider eller tideböner som ingick i tidegården, en "gård av tideböner" fördelade under dygnet. De nya sångerna var tillägg till en äldre serie av Psaltarpсалmer och andra stående inslag i tidebönerna. Allt sjöngs: psaltarpсалmer, böner och "läsningar" (lektier) på enkla, ganska entoniga melodiformler, medan hymner, antifoner och responsorier var melodiskt rikare. Citatet om källan ingår i "läsningar", texter om helgonets levnad, som har helgonlegenden som underlag. De reciterades sjungande, av prästerskap och klosterfolk under festdagens nattliga gudstjänst, matutinen.

Ett *officium*, s.k. *hystoria*) till helgonet Erik sattes samman ganska långt efter hans död. Ett eget *officium* framhöll hans betydelse. Det utgjorde förstås en märkbar höjdpunkt under festdagen som drog mycket folk till kyrkan där hans relikskrin ännu finns – och till traktens handelscentrum. En av antifonerna framhåller hans betydelse för staden (och stiftet!) Uppsala:

*"Gaudeat eximiis Upsalia magnificata
martyris exuviis et signis glorificata"* (Uppsala må glädja sig, staden som förhärligats genom martyrens relikier och de under som dessa medfört.)

Det finns olika nivåer av detta helgonfirande: för kyrkans del var det en fördel att ha mirakelminnen och martyreliker, som fick folk att vallfärda till kyrkan. En politisk favör var det under denna period av tronstrider mellan de Erikska och Sverkerska ätterna att den ena sidan hade ett helgon i släkten. Men å andra sidan hade kulten tidigt en folklig grund. Människorna som ansågs ha fått hjälp av helgonet levde i en tid, då medmänniskors intyganden betydde mer än vår tids skriftliga bevis. En förespråkare inför Gud fader, en *advocatus* som han kallas i en del böner, var väsentlig.

De katolska officierna slutade sjungas efter reformationen. Trots att Erik haft rang av Sveriges skyddshelgon var hans sångmelodier okända under många sekler. De har kunnat återupplivas efter min och mina föregångares forskning i medeltida skriftkällor, som mest bara finns kvar som bokfragment. En utgåva med noter och översättningar av sångtexterna föreligger sedan 1999. Den har legat till grund för en inspelning av den kortaste formen av officiet, så som det kan ha klingat i olika kloster och kyrkor på 1300-talet.

På den tiden utgjorde troligen Sankt Eriks källa ett mer bemärkt inslag i Uppsalas stadsbild än nu, trots överbyggnaden som utmärker den i våra dagar. Den var säkert mycket mer omhuldad än nu, både för att man förband den med ett helgon och för att den var en viktig vattentäkt nedanför den nya kyrkan, Uppsala domkyrka, dit Eriks relik fördes den 24 januari år 1273 efter att ha förvarats i Gamla Uppsala.

Ann-Marie Nilsson

Litteratur och inspelning:

Ann-Marie Nilsson: *S:t Eriks hystoria. The historia of St. Erik, king and martyr, and patron saint of Sweden*. Edition Reimers, Stockholm 2000 (och däri anförd litteratur)

Erik den heliges hystoria. Musica Sveciae MSCD 103.

Deltagare 14 april 2023 Uppsala

Anders Eriksson

Sven Halldin

Anders Hult

Göran Härnulf

Carina Kranse

Monica Löwén

Per-Arne Melkerud

Ann-Marie Nilsson

Allan Rodhe

Kerstin Wahlberg

Olle Wahlberg

Eva Wendelin

Gunnar Wiklander